

РОЗДІЛ I

ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ СТАЛОЇ ДЕМОКРАТІЇ

1.1. Теоретичні та методологічні засади політики пам'яті у світовому контексті: історія і сучасність

Починаючи з 1980-х рр. у різних галузях сучасних гуманітарних знань спостерігається справжній «меморіальний бум», що вийшов далеко за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень історичної пам'яті (меморіальних досліджень) на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін жваво обговорюються науковою спільнотою. Впродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя і на національному, і на міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті пов'язують зі сформульованою у 1920-х рр. М. Хальбваксом і А. Варбургом концепцією нетотожності колективної та соціальної пам'яті й дослідженнями ролі історичної пам'яті в процесах націтворення. Однак у зв'язку з націтворенням колективна пам'ять вперше стала предметом наукової уваги ще в 1880-х рр. У своїй знаменитій промові «Що таке нація?» (1882 р.) філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) й колективне забуття певних моментів минулого.

Закладений Е. Ренаном напрям досліджень було обґрунтовано й аргументовано в роботах М. Хальбвакса, за яким колективна пам'ять є одним з найважоміших чинників, що підтримують ідентичність спільноти. Місця, події, герої концентрують сутність і специфіку певної групи людей. Важливий для її життя досвід отримує просторово-часову фіксацію в «місцях пам'яті», якими є календар пам'ятних дат, топографія значущих місць, пов'язаних з важливими особами та подіями тощо. У предметній площині колективної пам'яті М. Хальбвакс вирізняв наявність двох ліній – національної та групової, протиставляючи їм пам'ять історичну, відсторонену й формалізовану (на противагу живій, колективній). Колективна пам'ять жива, поки живі її носії – два-три покоління. Однак, різниця між колективною та історичною пам'яттю не виключає комеморації (організації місць пам'яті) не тільки історичної, а й колективної пам'яті. Обидва види пам'яті у формах комеморації колективних травм і тріумфів, згідно з концептами того ж М. Хальбвакса, а також П. Нора, А. Васильєва та ін., є потужними факторами колективної, зокрема національної ідентифікації та націтворення.

У тому ж напрямі здійснювалися дослідження Б. Андерсона, Е. Сміта, К. Калхуна, Р. Брубейкера, О. Данна, Е. Гобсбаума, Д. Шнаппера, Е. Геллнера, М. Гібернау, Е. Кедурі. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувалися відомими істориками (Ф. Ар'ес, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лоссев). Надзвичайно сильний вплив на становлення historical memory studies у середині минулого століття справила французька історична школа Анналів – від її засновників Л. Февра і М. Блока до сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене.

Від 1950-1960 рр. у світовій історіографії широко затребуваною була також тема конкретного «героя» як об'єкта історичної пам'яті. Водночас початок «меморіального бума» і виникнення memory studies у 1980 рр. пов'язано з діяльністю представників школи Анналів третього і четвертого поколінь – насамперед з уже класичною роботою Б. Гені «Історія та історична культура середньовічного Західу» (1980 р.) і з проектом П. Нора «Місця пам'яті» (1984-1992 рр.). Важливим етапом тематичної еволюції досліджень історичної пам'яті стала поява на початку 1980 рр. монографії Е. Шилза «Традиція» і збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаума, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Конна і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився перший спеціалізований американський журнал «History & Memory». Саме в 1980 рр. формується та набуває поширення думка про виникнення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтуються навколо концепту «пам'яті», яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 1990 рр. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основі методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити присвячений виключно проблематиці меморіальних досліджень журнал «Memory Studies» і, дещо пізніше, однайменна книжкова серія. Можна з упевненістю констатувати, що на кінець ХХ ст. memory studies справді перетворилися на один з потужних напрямів сучасного соціогуманітарного знання (зі своєю науковою періодикою, тематичними конференціями, навчальними курсами і посібниками тощо).

Ще одним і дуже вагомим чинником зосередження наукової уваги на цьому напрямі було винесення на порядок денний культурного життя європейських держав осмислення минулого крізь призму проблеми власної історичної провини (кінець 1980 – початок 1990 рр.). Проблематика провини як істотного складника історичної пам'яті посідає чільне місце у працях всесвітньо відомих німецьких учених – подружжя Я. й А. Ассманів, які виділили дві форми колективної пам'яті: культурну, спрямовану на фіксовані моменти в минулому, та комунікативну, що охоплює спогади, пов'язані з

недавнім, «живим» минулим. Культурна пам'ять не здатна зберігати минуле як таке, а згортає його в символічні фігури, до яких прикріплюються міфологізовані спогади. Фактична історія в рамках культурної пам'яті перетворюється на відтворену спогадом, яка реально воскрешається у формі свят і ритуалів. Таким чином, за Я. Асманом, історія через спогад стає міфом, однак це зовсім не робить її нереальною – саме таким шляхом вона стає реальністю як постійна сила, що формує сучасне і впливає на консолідацію спільноти, чиєю історією вона є. При тому історична травма, якою для європейських країн у відносно недавньому минулому була Друга світова війна, щодалі більше «пересувається» зі сфери колективної до сфери соціально-культурної пам'яті. Така меморіальна трансформація травматичної події інспірує посилення її ролі як притягального центру соціально-культурної пам'яті, навколо якого і в Німеччині, і у Великій Британії, і в інших країнах Європи розгортається переживання спільноти як певної єдності та концентрується проваджувана на державному рівні політика пам'яті.

Значним внеском у дослідження історичної та соціально-культурної пам'яті є роботи російського історика А. Борозняка, що побачили світ у 2000 рр., де на широкому фактографічному матеріалі історії ФРН ХХ ст. проаналізовано шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистського періоду історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». А. Борозняк доводив, що прощення та порозуміння може відбуватись лише в такому кліматі, в якому жертви отримують дієве право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Проте поряд з інтенсифікацією досліджень феномену історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті та дедалі більше цілеспрямованим її застосуванням як інструменту оздоровлення й консолідації суспільства, у 1980 – 1990 рр. в європейських країнах формується інша інтенція – подолання минулого через його певну реабілітацію. У науковий обіг ФРН входить вислів «*Bewältigung der Vergangenheit*» («подолання минулого»). Як реакція на спробу канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму з'явилося поняття «історичної політики» (нім. – *Geschichtspolitik*), що згодом набуло негативного смислового забарвлення. Попри те, що ініціативу Г. Коля підтримали такі відомі фахівці, як М. Штюмер, Е. Нольте, І. Фест, у цілому реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Проте це не стало на заваді поширенню цього напряму в розбудові державних політик пам'яті в деяких інших країнах, зокрема, Центрально-Східної, Південної Європи і в пострадянських країнах, де політика пам'яті застосовується не як засіб консолідації суспільства, а значною мірою як запровадження політично вмотивованої інтерпретації історії.

У 2000 рр. польські фахівці, пов'язані з краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З.

Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидію «фальсифікації та споторенням історії» як у самій Польщі, так і за кодоном. На відміну від Німеччини, у польському суспільстві подібний підхід дістав широку підтримку, а *polityka historyczna* (калька з німецької) як похідна від політики декомунізації й очищення від тоталітарного минулого поширилася і в інших постсоціалістичних і пострадянських країнах. Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники державної історичної політики (що істотно відрізняється від політики історичної пам'яті) обґрунтують патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свободи слова, плюралізму) та професійної етики (об'єктивності) для забезпечення солідарної відсічі ворожим інсінуаціям і провокаціям.

Вірогідність і небезпека підміни зваженої науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною» (*Geschichtspolitik*) на сьогодні, особливо в країнах з тоталітарним минулим, є доволі високою. І пов'язана вона не лише з процесами декомунізації в колишніх комуністичних країнах і подоланням тоталітарної спадщини, а й з ігноруванням частиною науковців-істориків принципового і вже класичного для memory studies розрізнення у способах і закономірностях функціонування й актуалізації впливу на суспільство різних видів пам'яті – історичної, соціально-культурної, комунікативної тощо.

Свідоме чи не свідоме ототожнення історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті сприяє політизації історії та її перетворенню з генератора знання на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Політично заангажований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Істориків європейських країн об'єднала ідея свободи і справедливості у проведенні наукових досліджень. У 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (*Appel de Blois*). У ньому наголошувалося, що «історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має права присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якої може привести до важких наслідків – як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода».

Утім, серйозно й науково розроблювана тематика місця історичної пам'яті в націєтворчих процесах також не втратила актуальності, вийшовши

на прикладний рівень досліджень форм, способів і методів її цілеспрямованого використання як інструменту національної консолідації. Відчуття спільної ідентичності підтримується за допомогою періодично повторюваних спеціальних ритуалів, що відтворюють спільне сакральне минуле. Ідеї щодо ролі місць пам'яті, колективних дійств (ритуалів), спільної символіки, заснованої на актуалізації історичної пам'яті, її тріумфально-героїчних й травматично-трагічних аспектах, було плідно й цілеспрямовано використано в процесі формування наднаціональної ідентичності громадян країн – членів Європейського Союзу.

Сучасні розробники напряму memory studies активно застосовують когнітивний потенціал меморіальних досліджень до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від регіональних проявів геноциду і девіації індивідуальної психіки до Голокосту й питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

В Україні проблематикою історичної пам'яті займалися В. Артиух, Л. Буряк, В. Ващекевич, В. В'яtronович, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, А. Кудряченко, М. Михальченко, Л. Нагорна, В. Ткаченко, О. Трегуб, В. Солдатенко, Ю. Шаповал, О. Удод та інші історики, політологи, філософи, соціологи.

Серед різних напрямів меморіальних досліджень особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликають дослідження інструментальних можливостей політики пам'яті й використання державних і недержавних засобів з метою впливу на актуалізацію колективної пам'яті в напрямі посилення її конструктивного потенціалу в досягненні суспільної злагоди. Це зумовлено великим потенціалом політики пам'яті як інструменту формування й підтримки національної єдності й суспільної консолідації. Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення виваженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. До таких інструментів належать створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музики) для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи; відродження національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на комеморацію знакових подій і постатей (встановлення свят і днів пам'яті, ритуалів ушанування видатних історичних постатей, використання державної і патріотичної символіки тощо).

1.2. Політика «подолання минулого» і ствердження історичної справедливості в національній пам'яті ФРН

У багатьох країнах, які у ХХ ст. перебували під владою тоталітарних режимів, тривають гострі дискусії, пов'язані з тим, чи потребує тоталітарне минуле подолання, й наскільки правомірно вести мову про «колективну

вину» всього народу за злочини минулого. Після Другої світової війни «подолання минулого» стало ключовим поняттям та багатовимірним процесом у західнонімецькому суспільстві. У повоєнній Німеччині ця проблема набула характеру «осмислення минулого» (*Vergangenheitsbewältigung*) у спосіб, що передбачає формування висновків для сьогодення. Цей болісний процес розтягнувся на декілька десятиліть і пройшов ряд етапів, включно з приєднанням східнонімецьких земель до ФРН (1990 р.). При цьому визначальну роль відігравали обставини, за яких відбувався цей процес, та глибина осмислення минулого.

Хоча нацистський режим з його расовою мотивацією та ідеологічними засадами проіснував лише 12 років, за цей час нацистською ідеологією була просякнута вся система суспільних відносин. У Третьому рейху були й тверді прихильники інших ідеологічних настанов і культурних ціннісних орієнтацій. Утім, чимало противників режиму були вимушенні емігрувати і змогли повернутися на батьківщину лише після повалення нацизму.

Поразки Німеччини в Першій та Другій світових війнах наочно продемонстрували хибність і руйнівний характер расової ідеології та великороджавних доктрин німецького «Особливого шляху» (*«Sonderweg»*) і «Натиску на Схід» (*«Drang nach Osten»*), поширеніх після створення єдиної німецької держави 1871 р. Проте й після 1945 р. кінець нацистського режиму і самогубство Гітлера неоднозначно сприймалися багатьма верствами німецького суспільства.

Союзники по антигітлерівській коаліції здійснювали систему заходів з денацифікації окупованих територій. Були розпущені всі організації НСДАП. Її членам і функціонерам заборонялося обіймати державні посади. Протягом 1945 р. у чотирьох зонах окупації було заарештовано 270 тис. осіб з нацистським минулим. Для населення проводилися примусові екскурсії до колишніх концтаборів. Показовий характер мав і Нюрнберзький процес, який завершився стратою головних обвинувачених.

Утім, засудження лідерів нацизму ще не означало остаточної перемоги. Як свідчив професор Єнського університету Н. Фрай, «всі інші процеси, за винятком трибуналу над головними обвинуваченими, від самого початку наштовхувалися на реакцію ворожості (*Abwehr*) і протесту (*Widerspruch*). «Денацифікація» передбачала ретельну процедуру перевірки всіх повнолітніх німців. Були сформовані спеціальні суди (*«Spruchkammern»*), які визначали ступінь залучення людей до злочинів нацизму. Лише в західних зонах окупації ці суди до 1949 р. розглянули 3,6 млн справ. Згідно з опитуванням, проведеним у 1945-1946 рр. американським військовим командуванням, більше третини опитаних німців вважали націонал-соціалізм хорошою ідеєю, яка лише була погано реалізована.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого в 1945-1990 рр. зіграли дискусії як фахових істориків, так і провідних громадських діячів.

У контексті подолання минулого в Німеччині важливу роль відігравала так звана проблема «колективної вини» за злочини німецького керівництва за підтримки широких кіл суспільства. Першим цю проблему з усією гостротою поставив німецький філософ і громадський діяч Карл Ясперс. За його баченням, суспільство потребувало глибинного морального і духовного очищення, пов’язаного не тільки з покаранням винних за скосні злочини, а й з принциповим внутрішнім оновленням людської свідомості. На рівні національної самосвідомості це потребувало виведення належних висновків із практики минулого. Ясперс був ініціатором суспільно-політичної дискусії, спрямованої на вироблення радикального підходу до тоталітарного минулого та способів його подолання. Написана ним 1946 р. праця «Питання про вину» (Die Schuldfrage) відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування оновленої самосвідомості німецької нації. Полемізуючи з М. Гайдеггером, який вважав воєнну поразку принизливою капітуляцією, придушеннюм німецьких культурних і політичних устремлінь, Ясперс тлумачив звільнення Німеччини за допомогою союзників як можливість духовного оновлення і політичного відродження нації. Він рішуче заперечував тезу про «колективну вину» німецького народу, вдаючись для обґрунтування своєї позиції до глибокого аналізу сутності і типологізації вини. Застосувавши прийоми екзистенціальної філософії, Ясперс акцентував питання про моральну відповідальність людини за власні вчинки. Його теорія чотирьох типів вини протиставлялася концепції «колективної вини» німців. З погляду К. Ясперса, обов’язок кожного жителя Німеччини полягав у відмові від ілюзії власної благопристойності, початкової чесності та максимально неупередженої переоцінки свого минулого досвіду. Такий підхід вимагав щирого покаяння, яке є неодмінною передумовою духовного очищення і морального оздоровлення особистості. Загалом заслуга Ясперса полягає в тому, що в основу самосвідомості німецького народу було покладено почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму. Адже, на його думку, лише знання й збереження історичної пам’яті про минуле здатні запобігти його поверненню. Натомість супротивники К. Ясперса стверджували, що німецький народ не має спокутувати провину за злочини нацистського періоду, оскільки винуватцями війни були Гітлер і його найближче оточення. Такі закиди полегшували самовиправдання, відсторонення від історичної правди чи пряме заперечення злочинів нацизму.

З утворенням 1949 р. двох держав – ФРН та НДР – основні завдання щодо проведення політики «перевіховання» покладалися на їх уряди та суспільно-політичні системи. Непересічне значення мали рішення судів у західних окупаційних зонах та Міжнародного трибуналу в Нюрнберзі. Вони який засудили 5025 осіб за військові злочини і злочини проти людяності та винесли 486 смертних вироків. Важливо, що Нюрнберзький трибунал, засудивши агресивну війну, дав їй не тільки морально-етичну, а й правову оцінку. Okрім визначення причетності до злочинів нацизму, згодом політика денацифікації була поширена на судове переслідування осіб, які публічно ставили під сумнів злочини нацизму у формі Голокосту.

У процесі подолання минулого у ФРН значну роль відігравали відновлені політичні партії – СДПН, керівництво якої повернулося з еміграції, та Християнсько-демократичний союз (ХДС), який очолив колишній бургомістр Кельна К. Аденauer. При Правлінні СДПН було створено спеціальну історичну комісію, покликану займатися відновленням історичної справедливості. Хоча до ХДС увійшла значна кількість колишніх державних чиновників, які перебували на посадах у роки нацизму, загалом лідеруючі партії ФРН дотримувалися демократичних засад, зафікованих у подальшому в Основному законі країни. Було досягнуто консенсусу стосовно невтручання політичних партій в історичні дослідження, в тому числі під час їх перебування при владі.

Утім, під час «холодної війни» у ФРН тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху пробивала собі дорогу доволі повільно, а потяг до забуття в перші повоєнні роки, навпаки, був надзвичайно потужним. Потреба в кваліфікованих кадрах управлінців і ослаблення вимог денацифікації у західних окупаційних зонах уможливили те, що важливі посади в державних органах обох частин Німеччини обійняли чиновники, які працювали в державному апараті за часів нацизму. Дискусія щодо критичного перегляду минулого пожвавилася в західнонімецькому суспільстві лише після студентських масових виступів кінця 1960 рр. та в період 1970–1980 рр., зокрема після промови Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера у Бундестазі 1985 р., а також у добу після об'єднання Німеччини 1990 р.

У ФРН правляча партія ХДС і її голова, Федеральний канцлер К. Аденauer, визнаючи вину гітлерівського режиму, дистанціювалися від нацистської політики і в офіційному дискурсі відстоювали непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Тому злочини Третього рейху впродовж 1950 рр. не вважалися складовою колективної пам'яті, а більшість німців згадувала про власні жертви і німецьких військових, які перебували у радянському полоні. Офіційне невизнання кордонів по Одери – Нейсе і толерування дискурсу про страждання німців-вигнанців зі східних територій були важливою складовою наративу пам'яті про Другу світову війну.

Кардинальні зміни в історичній політиці розпочалися лише в 1960 рр., що було пов'язано з виходом на арену молодої генерації німців, які не були пов'язані з нацизмом. Уособленням нового підходу до політики подолання минулого стало уклінне вибачення В. Брандта у Варшаві за злочини нацизму, що викликало неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами.

За канцлерства Г. Коля в підході до переосмислення минулого переважав підхід, за яким нацистське минуле і його злочини не повинні домінувати в історичній пам'яті німців. І лише Федеральний президент Ріхард фон Вайцзеккер уперше 1985 р. ввів у політичний дискурс положення, що 1945 рік був не лише поразкою, а й звільненням Німеччини від нацизму.

Об'єднання Німеччини сприяло посиленню уваги до політики подолання тоталітарного минулого, в тому числі й тоталітарного режиму в колишній НДР. На противагу крайнім правим, які ще з 1970 рр. заперечували

Голокост, було прийнято низку законодавчих актів (1985, 1992, 2002 та 2005 рр.), що передбачали правову відповідальність за такі твердження.

У возз'єднаній Німеччині питанням подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується формування відповідного національного наративу пам'яті, відповідного історичного дискурсу та розвитку музеїної справи (мережа установ «Топографія терору» часів Третього рейху) тощо. Сучасний етап подолання тоталітарного минулого продовжується. Йому, як і раніше, притаманні не менш гострі дискусії, полеміка політичних діячів та глибоке вивчення документів повоєнних десятиліть. У 2005 р. Й. Фішер доручив комісії істориків дослідити питання стосовно нацистського минулого дипломатичного корпусу. Як з'ясувалося, більшість повоєнного штату МЗС ФРН працювала в державних структурах за часів нацизму (40% співробітників МЗС ФРН складали колишні члени НСДАП, а серед керівного складу відомства колишні становили 66%). Зовнішньополітичне відомство Західної Німеччини допомагало колишнім нацистам уникати відповідальності. За ініціативи міністра внутрішніх справ ФРН Т. де Мезьера в його відомстві теж було розпочато аналогічну перевірку.

Загальними наслідками подолання тоталітарного минулого у ФРН стали формальний розрив з нацизмом, перегляд спадщини комуністичного правління в НДР, утвердження демократичних цінностей і нової політичної культури.

Переоцінка історичної спадщини тісно пов'язана з формуванням музеїних експозицій, що мають значні просвітницьку і виховну функції. У цьому контексті відчутні зміни відбувалися у ФРН напередодні 60-ї річниці капітуляції Німеччини у 2005 р. За підтримки держави були споруджені «Пам'ятник вбитим євреям Європи», «Меморіал сінті та ромам», Меморіальний музей «Топографія терору», а також відкрито Єврейський музей, який презентує документальні матеріали про злочини Третього рейху.

Після тривалих дискусій про доцільність обтяження нових поколінь німців почуттям вини за нацистські злочини, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті євреїв Європи, які загинули в часи націонал-соціалізму. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації (виставку фотографій з родинних архівів жертв Голокосту). Увіковічення пам'яті про жертви нацизму має за мету постійне нагадування про злочини проти людства й запобігання їх проявам у майбутньому.

Засудження злочинів і відновлення історичної правди мають принципове значення для подолання психічних і ментальних травм у суспільній свідомості, адже примирення і порозуміння можливі лише в такому соціальному кліматі, в якому жертви мають право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Окрім суто ментального переходу, позначеного формуванням нової правової і політичної культури, в подоланні наслідків минулого залишилося чимало не вирішних питань, у тому числі пов'язаних з наслідками злочинів нацизму в культурній сфері. Залишається актуальною проблема повернення,

захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час подій Другої світової війни. Адже з 1933 по 1945 рр. в Європі нацистами було викрадено 600 тис. творів мистецтва, із них 200 тис. – у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі, і 300 тис. у Східній Європі. Близько 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам.

У культурній сфері суттєве значення й досі зберігають кілька напрямів, пов’язаних з відновленням порушених майнових прав, незаконним переміщенням культурних цінностей та навіть реабілітацією окремих мистецьких напрямів. У цьому сенсі доцільно відзначити відновлення права нащадків єврейських родин на повернення втраченої власності, включаючи твори мистецтва. З 1990 р. спадкоємці репресованих за часів нацизму єврейських родин дістали право на відшкодування втраченого майна. Відповідальним за це є Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV), питань про землю, чи про твори мистецтва.

Інший важливий напрям стосується викраденого і «трофейного», мистецтва. У сучасному німецькому історичному дискурсі існує низка термінів, які базуються на схожих, у той же час різних історичних подіях. Так, термін «викрадене мистецтво» стосується предметів культури, вилучених в умовах переслідування осіб за расовими, релігійними і політичними ознаками. «Трофейне мистецтво» – це предмети мистецтва, незаконно вивезені окупантами в умовах війни. Поряд із цим термін «викрадені нацистами твори мистецтва» («nazi looted art») охоплює як поняття військового «трофейного мистецтва», так і відчуження об’єктів мистецтва державними структурами нацистської Німеччини у населення своєї держави і державних зібрань (у випадку так званого «дегенеративного мистецтва» модерністських напрямів). Загалом такі дії були визначені Лондонською хартією міжнародного військового трибуналу 1945 р. як «Злочини проти людяності».

Твори мистецтва, викрадені під час війни, становлять складові національної пам’яті різних народів. Значна їх кількість і досі не повернута законним власникам. Багато з європейських музеїв дотепер не наважуються з’ясовувати походження багатьох експонатів, хоча Вашингтонська угода 1998 р. містить відповідні зобов’язання. У Німеччині лише 285 музеїв із 6000 визнали готовність провести детальне дослідження походження музейних експонатів.

Серед позитивних тенденцій слід відзначити, що держави-члени ЄС та деякі інші країни застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. У контексті відновлення справедливості у сфері культурної спадщини видається доцільним створення фонду викрадених творів мистецтва (за аналогією з фондом відшкодувань німецької економіки для примусових робітників).

Визнаючи важливість історичної пам'яті у формуванні суспільної свідомості та традицій громадянського суспільства, доцільно нагадати, що в країнах Європи національна пам'ять конструювалася зазвичай без урахування відповідних інтенцій у державах-сусідах. Адже те, що в одній країні могло святкуватися і прославлялося, в іншій розглядалося як чинник поразки чи приниження. Ці зауваження повною мірою стосуються формування національної пам'яті в сучасній Німеччині. При цьому, оскільки в нововічний період концепція німецької історії формувалася в межах європейського інтеграційного проекту, її конфліктні ознаки були суттєво пом'якшені з урахуванням узгоджених, спільних підходів, компромісного тлумачення складних історичних подій та переосмислення травматичних сторінок історичного минулого.

1.3. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії

Головні атрибути британської концепції історичної пам'яті становлять інститут конституційної монархії, історично зумовлений територіальний устрій та статус розвиненої держави з тривалою імперською традицією. Досягнення в економічній, суспільній, військовій сферах вважаються похідними від забезпечення консенсусу в суспільстві, який становить підґрунтя національної єдності. У повсякденному житті суттєва увага приділяється збереженню і поглибленню історичної пам'яті на локальному та національному рівнях.

Політика історичної пам'яті втілюється у формі збереження й популяризації національної спадщини та культури. Важливу роль відіграють історичні традиції і ритуали, які об'єднують громадян і консолідують суспільство. Інститут монархії відіграє принципову консолідаційну роль. Адже король (королева) є главою держави та її збройних сил, що може оголошувати чи закінчувати війну. Король є главою Церкви Англії, очолює Співдружність та виконує повсякденні державні функції. Монарх представляє націю у дні скорботи чи національних свят, як-от у День пам'яті, коли вшановують британців, загиблих у минулих війнах.

Серед урочистих церемоній провідне значення має відкриття сесії парламенту, де король (королева) у своїй тронній промові оголошує програму дій уряду. Серед меморіальних заходів консолідаційний характер має церемонія увічнення пам'яті загиблих у Першій світовій війні яка синхронно відзначається 11 листопада урядами Великої Британії, Франції та США. У цей день у Лондоні щорічно відбувається церемонія покладання вінків до Кенотафу («порожньої могили») – символічного пам'ятнику, що увічнює пам'ять загиблих. У зв'язку з Днем пам'яті проводяться тематичні заходи і музичні фестивалі. У марафонах і спортивних змаганнях беруть участь ветерани сучасних війн і цивільні.

Прикладом серйозного ставлення до політики пам'яті та значення в ній ритуалів може слугувати відзначення у Великій Британії сторіччя Першої світової війни. До підготовки урочистих заходів залучаються міністерства і відомства, національні фонди та громадські організації. У Лондоні біля